

BRACAL

REVISTA DEL CENTRE D'ESTUDIS

CAMP DE MORVEDRE
nº 26
2002

L'ARQUEOLOGIA EN L'OBRA DE SANTIAGO BRU I VIDAL

FERRAN ARASA I GIL*

Una de les facetes de Santiago Bru, potser no la més coneguda perquè s'hi va dedicar tan sols uns anys de la seua vida, fou l'arqueologia. Pioner en la utilització del valencià en aquest camp en uns anys difícils per a la nostra llengua, el vaig conèixer a través del seu llibre *Les terres valencianes durant l'època romana* (1963), tantes vegades llegit i consultat, que vaig adquirir de ben jove impulsat per una primerenca vocació. Però la meua relació personal amb don Santiago no vingué de mans de l'arqueologia, que ell ja havia abandonat feia molts anys, sinó per una altra que també ens unia, l'onomàstica. Els estudis de toponímia, en ocasions tan volguts pels historiadors, ens van portar a un terreny també compartit. Tanmateix, la seua obra —pròpia d'un humanista d'àmplies mires intel·lectuals i d'una gran sensibilitat— ultrapassa els límits de la història i de l'onomàstica i s'endinsa profundament en el conreu de la literatura i particularment de la poesia, amb la llengua com a lligam.

La formació acadèmica de Santiago Bru i Vidal es pot dividir en dues etapes, primer com a mestre a l'Escola Normal de Castelló i després com a llicenciat en Filosofia i Lletres a la Universitat de València (García Escrig, a Bru, 1988, 7-12). Després d'acabar els seus estudis, les responsabilitats docents i intel·lectuals que adquirí van ser nombroses. L'any 1946 guanyà una plaça de professor a l'*Instituto Valenciano de Sordomudos* de la Diputació de València, on estigué treballant fins al 1957, quan fou nomenat col·laborador del *Servicio de Investigación Prehistórica* (SIP)

* Universitat de València

de la mateixa corporació provincial. En 1952 fou nomenat Cronista de Sagunt, any en què també fou elegit Director Corresponent del *Centro de Cultura Valenciana*. Des de 1966 fins a 1975 ocupà la plaça de professor d'Història a l'Institut de Godella i aquest darrer any obtingué la plaça d'Inspector en Cap d'Arxius, Biblioteques, Museus i Monuments de l'ajuntament de València, ciutat de la qual fou també nomenat Cronista l'any 1973 i Cap del Patrimoni Històric i Cultural entre 1984 i 1986, any en què es va jubilar. Aquests foren justament els anys en què el Servei d'Investigació Arqueològica Municipal inicia una etapa de gran activitat i s'introdueix una normativa de protecció arqueològica per a tot el centre històric de la ciutat de València (Ribera, a Ribera coord., 1998, 21-22). Aleshores comencen a publicar-se els primers treballs sobre els orígens de la ciutat (Ribera, 1983) i s'organitza la primera exposició amb l'edició d'un catàleg (Ribera i altres, 1984).

Tres institucions, doncs, són claus en la formació i el treball d'investigació de Bru: la Universitat de València i el seu Laboratori d'Arqueologia, el Servei d'Investigació Prehistòrica de la Diputació de València i el Centro de Cultura Valenciana. El *Laboratorio de Arqueología* de la Universitat de València el fundà en 1924 L. Gonzalvo i suposà la introducció de l'arqueologia en el món acadèmic a la Universitat de València. Pocs anys després, en 1927, I. Ballester Tormo fundà el *Servicio de Investigación Prehistórica* de la Diputació de València i el seu Museu, que dirigí fins als anys quaranta i que des de 1950 passà a dirigir D. Fletcher Valls. Finalment, el *Centro de Cultura Valenciana*, fundat en 1915 sota el patrocini de l'Ajuntament i la Diputació de València, comptava amb unes seccions d'Història i Arqueologia i Prehistòria i Antropologia i des de 1928 publicava la revista *Anales*.

A la Universitat de València, en els anys quaranta, tingué com a professors —entre altres— a M. Ballesteros, F. Mateu Llopis, L. Piles, M. Gual, etc. Ballesteros, catedràtic d'Història General, portava en aquell temps el Laboratori d'Arqueologia, on desenvolupaven les seues pràctiques els alumnes interessats en aquesta disciplina i que freqüentaven estudiosos de fora de la Universitat (Ballesteros, 1975). Una de les excursions que Ballesteros feia amb els seus alumnes era a Sagunt, població nadiua de Bru, on visitaven les ruïnes romanes i altres monuments de la ciutat. La relació entre el Laboratori i el SIP era molt intensa des del naixement d'aquest (Martí i Villaverde, 1997). En les seues reunions participaven els membres del SIP, i els alumnes del Laboratori col·laboraven en les activitats d'aquell. Per això, el pas de Bru pel SIP, una vegada ja llicenciat, no resulta estrany. Bru va ser col·laborador del SIP durant 10 anys, entre 1957 i 1966 (Fletcher i Pla, 1977, 11). El seu allunyament de l'arqueologia es relaciona en el temps amb el seu pas a l'Institut de Godella l'any 1967, quan les seues activitats començaren a orientar-se cap a altres camps de la investigació.

L'obra arqueològica publicada de Santiago Bru i Vidal es concentra en deu anys de gran activitat intel·lectual, entre 1958 i 1967. La seua activitat en el camp de l'arqueologia s'inicia en un moment avançat de la seua vida, als 35 anys, quan portava més de 10 anys d'exercici com a professor, era cronista de Sagunt i membre del *Centro de Cultura Valenciana* i participava molt activament en la vida cultural valenciana. El seu nomenament l'any 1957 com a Tècnic del SIP de la Diputació de València, va ser sens dubte la raó de la seua dedicació a la recerca arqueològica. Amb anterioritat havia publicat notícies sobre les troballes de mosaics romans a Sagunt entre els anys 1953 i 1956. Però deixant de banda les seues nombroses

col·laboracions de caràcter informatiu i divulgatiu, articles en periòdics i revistes diversos, els treballs de major importància els va publicar en aquests anys. Són 10 articles sobre l'arqueologia romana de Sagunt, excavacions a València i un llibre de caràcter general sobre l'arqueologia romana al País Valencià. Sagunt com a marc geogràfic i l'època romana com a marc temporal són els dos eixos que centraran la seua producció arqueològica.

L'activitat arqueològica de Bru i la seua relació amb el SIP apareixen reflectides a la sèrie de memòries anuals de les activitats de la institució. Bru hi apareix per primera vegada l'any 1957, quan per decret de la Presidència de la Diputació de 30 de març va passar a prestar els seus serveis en comissió al SIP (*La labor...*, 1962, 327). A partir d'ací hi figura sempre com a col·laborador del SIP (Martí Oliver, 1992, 40). L'any 1958 participa en la prospecció que el cap del SIP, D. Fletcher, i V. Castillo van fer als Estanys d'Almenara (*La labor...*, 1963, 56). Des de l'any 1959 apareix quasi sempre en l'apartat de publicacions: en aquest any s'hi inclou el seu treball sobre l'arqueologia saguntina a la revista del SIP *Archivo de Prehistoria Levantina (APL)*, de 1958, i l'article sobre la historiografia del teatre romà de Sagunt a la revista *Arse* del Centre Arqueològic Saguntí (*La labor...*, 1964, 48 i 50). L'any 1960 hi figura com a autor de diverses xerrades sobre temes d'arqueologia i receptor d'alguns premis (*La labor...*, 1965a, 72). L'any 1961 s'hi recullen la seua comunicació al VII *Congreso Nacional de Arqueología* sobre el circ romà de Sagunt i el pròleg a la *Pequeña historia del "Castillo" de Sagunto* (*La labor...*, 1965b, 22 i 26).

L'any 1962 s'hi esmenta el treball sobre el circ de Sagunt publicat a l'*APL*, i es fa una relació de treballs en preparació, quatre a la revista *Sagunto*: el Príncep Pío i els "barros saguntinos", Henri Cock i les seues notícies sobre l'epigrafia saguntina, el circ romà de Sagunt, i Palos, Ortiz i les antiguitats saguntines; i un a la revista *Arse* sobre el topònim que li dona nom (*La labor...*, 1966a, 11 i 12). L'any 1963 hi apareix la publicació del llibre *Les terres valencianes durant l'època romana*, l'article *La huella romana en Sagunto* de la revista *Generalitat* i la preparació d'un treball sobre *Las lucernas del Museo de Prehistoria* (*La labor...*, 1966b, 13-15). L'any 1964 hi figura la col·laboració del SIP amb el Cabildo de la Catedral en l'excavació feta al Fossaret per ordre de la Direcció General de Belles Arts, prèvia a la construcció del Museu Catedralici, en la qual va participar amb V. Castell i D. Fletcher; i la preparació de l'esmentat treball sobre les lucernes romanes (*La labor...*, 1966c, 11 i 19). L'any 1965 s'hi recull com a original llest per a la publicació a la sèrie *Trabajos Varios* el seu *Catálogo de las lucernas romanas del Museo de Prehistoria de Valencia* (*La labor...*, 1967, 68). L'any 1968 és el darrer any en què Bru hi apareix esmentat per la publicació del seu article sobre les excavacions al Fossaret de la Catedral; ja no hi figura el seu catàleg sobre les lucernes romanes, que finalment no es publicaria mai (*La labor...*, 1968, 67).

Segons apareix reflectit en aquestes memòries, i amb el coneixement de la seua bibliografia, la seua dedicació a l'arqueologia es desenvolupà en quatre camps: 1) el treball de gabinet: un gran coneixement de la historiografia arqueològica valenciana, amb molta feina de biblioteca; 2) el treball de camp, amb una tasca de prospecció centrada a la comarca del Camp de Morvedre i rodalies; 3) les excavacions arqueològiques: va participar en la del Fossaret de la Catedral i després va publicar-ne els resultats; i 4) l'anàlisi de materials, com en els casos del seu

article sobre l'arqueologia saguntina, l'esmentada excavació del Fossaret de la Catedral i el catàleg de les lucernes romanes del Museu de Prehistòria, que malauradament no es va arribar a publicar.

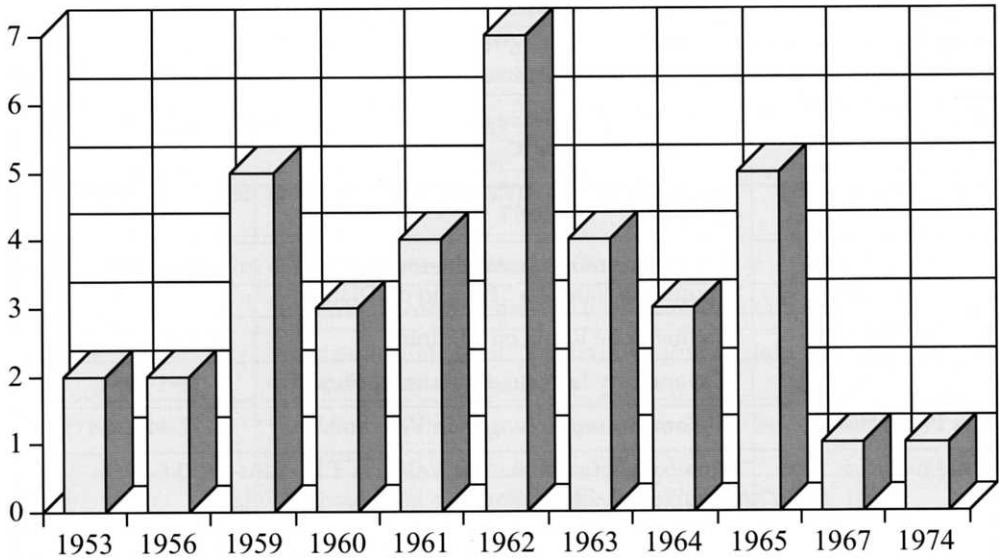
La millor font per a conèixer la producció bibliogràfica de Bru sobre arqueologia és, sens dubte, el *Repertorio de Bibliografía Arqueológica Valenciana* publicat pel SIP en la seua sèrie de *Trabajos Varios*, en la confecció del qual ell mateix va col·laborar al volum IV amb Fletcher i Pla (1965). Un recull selectiu dels seus treballs arqueològics es publicà en homenatge seu en el primer volum de la seua obra completa *Analecta Històrica Saguntina* l'any 1988. En conjunt, hi he pogut comptabilitzar 54 treballs, dels quals 10 poden considerar-se d'índole científica i la resta de caràcter divulgatiu. Repassaré primer aquests, per a centrar-me després en els primers.

Publicació	Títol	Data
<i>Las Provincias</i>	"Whilhelm von Humboldt y Sagunto"	6-9-1953
<i>Las Provincias</i>	"El mosaico romano hallado en Sagunto"	8-12-1953
<i>Levante</i>	"La disertación sobre "barros saguntinos" del conde de Lumières"	23-3-1956
<i>Las Provincias</i>	"Los nuevos hallazgos de mosaicos romanos en Sagunto"	21-10-1956
<i>Las Provincias</i>	"Nueva adquisición del Museo de Prehistoria de nuestra Diputación. Los bronceos ibéricos de la colección Pérez Caballero"	4-2-1959
<i>Sicania, 9</i>	"El Pont del "Pas de Terol" en terres saguntines"	Març 1959
<i>Las Provincias</i>	"Vida y presencia del Teatro Romano de Sagunto"	4-7-1959
<i>Las Provincias</i>	"Don Luis Pericot en Valencia. La Cova del Parpalló es un yacimiento clave. No ha surgido ningún otro que posea un valor semejante"	17-7-1959
<i>Las Provincias</i>	"El toro en tiempos prehistóricos"	19-7-1959
<i>Las Provincias</i>	"Carlos IV y el saguntino Enrique Palos"	20-11-1960
<i>Sagunto, 10</i>	"El sitio de Sagunto"	Novembre 1960
<i>Valencia Escolar, 102</i>	"Toponimia de nuestro Reino"	Desembre 1960
<i>Sagunto, 15</i>	"En torno a la romanización de Sagunto"	Abril 1961
<i>Sagunto, 20</i>	"Del Saguntum de los tiempos imperiales"	Setembre 1961
<i>Las Provincias</i>	"Adiós al Abate Breuil"	7-9-1961
<i>Sagunto, 21</i>	"Vicente Boix y sus "Memorias de Sagunto""	Octubre 1961
<i>Sagunto, 24</i>	"El Príncipe Pío y los "barros saguntinos""	Gener 1962
<i>Las Provincias</i>	"La Valencia de San Vicente Mártir"	21-1-1962

<i>Sagunto</i> , 25	"En torno a Henri Cock y sus noticias sobre Epigrafía saguntina"	Febrer 1962
<i>Sagunto</i> , 27	"El circo romano de Sagunto, tema de actualidad"	Abril 1962
<i>Sagunto</i> , 30-31	"Palos, Ortiz y las antigüedades saguntinas"	Juliol-agost 1962
<i>Sagunto</i> , 30-31	"Un interesante documento sobre Sagunto"	Juliol-agost 1962
<i>Sagunto</i> , 34-35	"Don Andrés Monzó Nogués y la arqueología de las tierras saguntinas"	Novembre deseembre 1962
<i>Sagunto</i> , 44	"El teatro romano saguntino visto por Guillermo de Humboldt"	Setembre 1963
<i>Las Provincias</i>	"La nueva perspectiva del Teatro Romano de Sagunto"	7-12-1963
<i>Sagunto</i> , 47	"Un nuevo monumento histórico-artístico en Sagunto: El llamado "Templo de Diana""	Deseembre 1963
<i>Generalitat</i>	"La huella de Roma en Sagunto"	1963
<i>Las Provincias</i>	"Cavanilles y la arqueología valenciana"	16-1-1964
<i>Las Provincias</i>	"El llamado sepulcro de San Vicente Mártir"	22-11-1964
<i>Las Provincias</i>	"Una contribución más de Valencia a la cultura universal. El Catálogo de la Colección Vela de Prehistoria Americana"	30-8-1964
<i>Valencia Atracción</i> , 361	"Un monumento romano de Sagunto, reactualizado"	Febrer 1965
<i>Jornada</i>	"Escultura romana hallada en Sagunto"	14-7-1965
<i>Levante</i>	"Nuevo hallazgo arqueológico en Sagunto"	15-7-1965
<i>Las Provincias</i>	"Hallazgo arqueológico en Sagunto"	15-7-1965
<i>Saltuv. Información</i> , 11	"El circo romano de Sagunto"	Juliol 1965
<i>Boletín de Información Municipal</i> , 55	"Dos milenios de historia. — El castillo de Sagunto"	1967

Les seues publicacions arqueològiques de caràcter divulgatiu són molt nombroses. Si ens centrem en els treballs aplegats al *Repertorio de Bibliografía Arqueológica Valenciana*, les revistes i periòdics on va publicar són *Las Provincias*, *Levante*, *Sicania*, *Sagunto*, *Valencia Escolar*, *Jornada*, *Saltuv. Información*, *Valencia Atracción*, el *Boletín de Información Municipal* de València i *Generalitat*. En total, de 54 treballs, els 36 que apareixen recollits en el quadre anterior van aparèixer en diferents publicacions amb un marcat caràcter informatiu i divulgatiu. Bru va començar aquesta faceta de la seua obra com a col·laborador del diari *Las Provincias*, on va arribar a publicar almenys 15 articles entre els anys 1953 i 1965, però en la

premsa diària també va col·laborar al *Levante*, amb 2 articles publicats en 1956 i 1965. Per anys, segons podem veure a la gràfica que apareix a continuació, en 1953 va publicar-ne 2; en 1956, 2 més; en 1959, 5; en 1960, 3; en 1961, 4; en 1962, 7; en 1963, 4; en 1964, 3; en 1965, 5; en 1967, 1; i en 1974, el darrer any, 1 més. Els anys de major productivitat, doncs, són els compresos entre 1959 i 1965, set anys en què es concentren 31 treballs.

La temàtica d'aquests treballs és variada, però la presència de Sagunt, els seus monuments i restes arqueològiques, és majoritària. Tracten d'aquest tema 27 articles, més de dos terços del total: historiografia, amb diversos autors que van escriure sobre Sagunt (Cock, Valcárcel, Humboldt, Palos, Ortiz, Boix, Monzó); noves troballes arqueològiques (mosaics, escultures); el Castell, el teatre, el circ i el Temple de Diana; i el topònim *Arse*. Segueixen altres dedicats a temes diversos, com les adquisicions del Museu de Prehistòria, la figura de Lluís Pericot i la Cova del Parpalló, el Abat Breuil, Cavanilles i l'arqueologia valenciana, la toponímia valenciana, etc.

La producció científica de Bru és de 10 treballs, la majoria publicats entre els anys 1958 i 1967. El darrer, molt distanciat dels anteriors, aparegué en 1990. El primer va ser un article publicat a l'*APL* sobre l'arqueologia de Sagunt (Bru, 1958). El va seguir un altre sobre la historiografia del teatre romà de Sagunt publicat a la revista *Arse* (Bru, 1959). El tercer va ser un article publicat a l'*APL* sobre l'Abat Breuil i la seua relació amb la Prehistòria valenciana (Bru, 1961). Aquest mateix any va presentar una comunicació sobre el circ romà de Sagunt al *VII Congreso Nacional de Arqueología*, celebrat a Barcelona (Bru, 1962a). Sobre aquest monument va tornar en un article publicat a l'*APL* (Bru, 1963a). El sisè dels seus treballs és un llibre d'encàrrec per a l'editorial *L'Estel*, en commemoració dels XXI segles de la fundació de la ciutat de València, sobre l'arqueologia romana al País Valencià (Bru, 1963b). Tres anys després publicà un article sobre les excavacions al Fossaret

de la Catedral de València també a l'APL (Bru, 1966), notícia que havia avançat anteriorment en un treball del qual era coautor (Castell, Fletcher i Bru, 1965). L'any següent aparegué l'estudi sobre l'Herma de Sagunt a la revista *Arse* (Bru, 1967). Finalment, el que seria el darrer dels seus articles sobre arqueologia és un treball historiogràfic que recull una sèrie de notícies inèdites sobre l'arqueologia saguntina a partir de documentació de la *Real Academia de la Historia* (Bru, 1990). Tot i que d'una altra índole, en aquesta sèrie també es pot incloure la seua col·laboració en la confecció del volum IV de l'esmentat *Repertorio de Bibliografía Arqueológica Valenciana* (Fletcher, Pla i Bru, 1965).

Les publicacions on va donar a conèixer els resultats dels seus treballs d'investigació són variades, però majoritàriament valencianes. A l'APL va publicar 4 dels seus treballs més seriosos: el de l'arqueologia saguntina (1958), l'homenatge a l'Abat Breuil (1961), el dedicat al circ (1963a) i l'excavació del Fossaret de la Catedral (1966). També va participar en la redacció de l'esmentat volum IV del *Repertori* publicat a la sèrie *Trabajos Varios* del SIP amb el director Fletcher i el sotsdirector Pla (1965). La tercera publicació valenciana on va col·laborar va ser la revista *Arse* del *Centro Arqueológico Saguntino*, on va publicar l'estudi del topònim ibèric de la ciutat (1962b) i l'Herma del Cabeçolet (1967). En publicacions d'àmbit estatal, els seus treballs són més escassos: va avançar els resultats de la seua recerca sobre el circ al *VII Congreso Nacional de Arqueología* (1962a), i va participar en la publicació d'un resum dels resultats de l'excavació del Fossaret de la Catedral amb V. Castell i D. Fletcher al *Noticario Arqueológico Hispánico* (1965).

Amb la referència a l'estudi del topònim ibèric de la ciutat, publicat a la revista homònima *Arse* (1962b), només vull recordar aquesta faceta de l'obra de Bru: els nombrosos estudis sobre toponímia, una dedicació que com he avançat compartisc i que fou la que em va permetre conèixer-lo personalment. La part de la seua obra que tracta d'onomàstica ja ha estat analitzada per Martí Mestre (1999), però jo vull destacar la seua capacitat per a l'anàlisi toponímica des de la perspectiva de l'historiador que traspua en molts dels seus treballs. Hi destacaré, a més del treball esmentat, els altres dos dedicats als topònims històrics de Sagunt: *Saguntum* (1984) i *Morvedre* (1986).

En l'anàlisi de la seua obra arqueològica em centraré en els quatre temes principals sobre els quals va treballar: l'arqueologia saguntina; la historiografia; l'excavació de la Catedral de València i l'arqueologia romana del País Valencià. A l'arqueologia saguntina va dedicar bona part de la seua investigació, amb un total de 4 treballs: l'article de caràcter general publicat a l'APL (1958), els dedicats al circ (1962a i 1963a) i a la troballa de l'Herma del Cabeçolet (1967).

El primer article d'arqueologia que Bru va publicar en una revista especialitzada és el titolat *Notas de arqueología saguntina*, aparegut en 1958 a l'APL. En aquest treball, després de fer una introducció historiogràfica sobre el període ibèric a Sagunt, en un segon apartat aborda l'estudi de les vies romanes a la comarca del Camp de Morvedre, qüestió sobre la qual les seues aportacions resulten encara fonamentals (Arasa i Rosselló, 1995). Bru reconeix que no va poder consultar el manuscrit de Chabret sobre les vies romanes a la província de Castelló (Chabret, 1978), que anys després fou publicat i encara avui és una obra de referència (Arasa, 1996). En primer lloc planteja els problemes existents al voltant del traçat de la via Augusta, per a tractar després de la via que remuntava la vall del

Palància cap a Terol. Bru aprofita la descripció dels traçats de les vies per a repassar les troballes arqueològiques de diferents èpoques realitzades en les seues proximitats, ampliant les notícies que anys abans havia donat Monzó (1946), entre altres les de diverses *villae* romanes existents al terme municipal: el Cabeçol, l'Antigor, el Cabeçolet, etc. El tercer apartat d'aquest article el dedica als ponts existents en els traçats dels dos camins esmentats, sobretot als dos els vestigis dels quals va traure a la llum la revinguda de 1957: el situat front a la població, que atribueix a la via Augusta, i el de les Jovades, situat al Camí de Terol. El quart i darrer apartat el dedica a la darrera de les troballes d'escultura romana realitzades a Sagunt, l'Herma bàquica del Cabeçolet. Sobre aquest bust, trobat l'any 1933, va tornar en un article publicat a la revista *Arse* l'any 1967. Amb posterioritat, el van estudiar Balil (1981, 12-13, núm. 65, làm. IV, 3) i Baena (1990). Es tracta d'un bust de marbre blanc de 25'4 cm d'alçària en bon estat de conservació que representa Dionysos amb aspecte arcaïtzant. En la seua llaura es va utilitzar el trepà, especialment en el cabell i els seus rulls. Possiblement és obra d'un taller provincial i es pot datar en el segle II dC. Dins d'una homogeneïtat general, aquest tipus de representacions adopta diverses variants a partir dels trets del rostre i del pentinat; així, el déu apareix representat com un jove imberbe amb trets femenívols, adult i amb barba i aspecte arcaïtzant, etc. En alguns casos adopten la forma d'una doble representació, amb els rostres contraposats d'Hermes i Dionysos jove, Dionysos i Ariadna, Dionysos i Sàtir, etc. Les *hermae* relacionades amb el context bàquic, que representen el déu o uns altres components del seu *thyasos*, són habituals en l'àmbit privat i normalment es localitzaven als patis i jardins interiors de les vil·les, coronant petits pilars o, en ocasions, en l'interior de fornícules obertes en les parets de les cases com es pot veure a Pompeia.

El circ romà de Sagunt havia estat objecte de referències per part de diversos autors des de la primera del pare Miñana en 1715: Palos, Laborde, Valcárcel i Chabret, que hi va realitzar les primeres excavacions (1888). Bru va dedicar al circ de Sagunt dos treballs, un més breu en una comunicació al *VII Congreso Nacional de Arqueología* (1962a) i l'altre més extens a l'*APL* (1963a). En ells reunia tota la informació aleshores coneguda, realitzava noves i extenses observacions i presentava el que fins a dates recents ha estat el treball més complet sobre aquest important monument. El seu testimoni és fonamental perquè aquests són els anys en què comença la urbanització d'aquesta zona de la ciutat i, per tant, de destrucció del monument, davant de la qual no van alçar-se veus de protesta. El circ de Sagunt, emplaçat a fora del recinte fortificat de la ciutat, a la vora del riu Palància, era l'únic edifici per a espectacles d'aquesta classe a les ciutats romanes valencianes fins al descobriment del de *Valentia*, tenia 354 m de llargària per 73 m d'amplària i estava orientat en sentit est-oest, amb la capçalera cap a llevant i les *carceres* cap a ponent. La *porta triumphalis*, situada a l'extrem semicircular i destinada a donar l'eixida als vencedors de les curses, va ser una de les zones on va excavar Chabret. La porta meridional, l'única que subsisteix en l'actualitat, va ser estudiada per Bru aprofitant les obres de remodelació de la Séquia de la Vila en 1963. Les seues observacions en la zona de les *carceres*, on va veure la cimentació d'una de les torres en unes obres de clavegueram al carrer dels Horts en 1956, van ser fonamentals per a determinar les dimensions generals del monument. Les darreres investigacions permeten establir la seua datació cap a finals de la primera meitat

del segle II, en un segon moment de construcció d'aquest tipus d'edificis a Hispània (Hernández, López i Pascual, 1995; Pascual, 1998). En aquesta època *Saguntum* experimenta un important desenvolupament, palès en l'auge de l'activitat edilícia, que possiblement està relacionat amb la producció i exportació de vi (Aranegui, 1992 i 1994).

Fotografies de la investigació de don Santiago en el Circ Romà de Sagunt.
Apareix fotografiat ell en la part final de la "spina" del circ.

La historiografia arqueològica representa una part important de l'obra de Bru, sobretot entre els seus treballs de caràcter divulgatiu: Cock, Palos, Cavanilles, Ortiz, Valcárcel, Boix i Humboldt són alguns dels autors sobre els quals escriu sempre en referència a l'arqueologia saguntina. Hi destaca la seua monografia sobre l'il·lustre saguntí Enrique Palos y Navarro (1970), advocat i antiquari, nomenat Conservador de les Antiguitats de Morvedre per ordre reial, i autor de la *Disertación sobre el teatro y el circo de Sagunto, ahora villa de Murviedro*, publicada en 1793. Una mostra de la seua erudició és el treball que dedica a la historiografia del teatre romà de Sagunt (1959), on en forma d'apunts, sense aparell crític, repassa exhaustivament les notícies que una llarga relació d'autors —des de la primera d'Al-Razi en el segle X, fins a la darrera de Fletcher en 1955 sobre els treballs de restauració que s'hi havien efectuat— han deixat al llarg dels segles sobre aquest important monument (Hernández, 1988).

Però l'article on va aprofundir més en aquesta línia d'investigació fou el publicat a l'APL arran de la commemoració del vuitantè aniversari de l'abat Breuil (1961), important prehistoriador francès de la primera meitat del segle XX, on repassa tant els seus viatges per terres valencianes com la seua bibliografia sobre els conjunts d'art rupestre valencià (Ripoll, 1994). La casualitat feu que la publicació endarrerida d'aquest homenatge coincidís amb la mort del prehistoriador francès. Breuil havia visitat terres valencianes per primera vegada en 1911 per a estudiar les pintures rupestres d'Aiora (Pla, 1965). La seua darrera recerca al País Valencià fou l'any 1935, quan va participar en l'estudi de les pintures del Barranc de Gasulla (Ares del Mestre, l'Alt Maestrat), conjuntament amb el catedràtic d'Història Primitiva de l'Home de la Universitat Central H. Obermaier, amb qui havia col·laborat en nombroses ocasions i l'unia una gran amistat, i el pintor castello-nenc J. B. Porcar Ripollés (Arasa, 1991).

L'únic treball de Bru sobre una excavació arqueològica és la publicació dels resultats de la que es va realitzar l'any 1963 al subsòl de l'anomenat Fossaret de la Catedral de València, un antic cementeri situat al costat est de la Seu, amb motiu de les obres de construcció del Museu Diocesà. En 1961 es van realitzar uns treballs preliminars de prospecció, que van ser publicats per Castell, Fletcher i Bru (1965). Posteriorment, en 1963 el SIP va realitzar una campanya d'excavacions en aquest lloc, els resultats de la qual van ser publicats per Bru (1966) a l'APL. Aquesta és la primera excavació amb clars criteris estratigràfics que es va fer a València, en la qual es van trobar restes des del segle XVIII fins al període tardorepublicà (Ribera, 1998, 145). Il·lustrat amb plantes i seccions, estratigrafia, dibuixos i fotografies de les restes constructives i dels principals materials arqueològics trobats, aquest és el treball arqueològic de major importància realitzat a la ciutat de València entre la publicació de la síntesi de Tarradell (1962) arran de la celebració del 2100 aniversari de la seua fundació i les excavacions realitzades en 1966 a la plaça de la Reina per la Universitat. Tot i que els resultats no van ser molt espectaculars, els materials recuperats ofereixen un recorregut pels diferents períodes històrics de la ciutat des de la seua fundació en el 138 aC fins al Baix Imperi.

Però possiblement l'obra més coneguda de Bru siga el llibre *Les terres valencianes durant l'època romana*, publicat per l'editorial *L'Estel* (1963b), que compta amb el privilegi de ser la primera —i fins ara única— obra divulgativa de síntesi i en valencià sobre l'arqueologia romana al País Valencià. En la mateixa col·lecció es

publicarà anys després el llibre de E. A. Llobregat *La primitiva cristiandat valenciana* (1977), una altra memorable síntesi arqueològica en la nostra llengua. Com l'autor indica en la *Introducció*, l'obra no té "cap altre propòsit que la divulgació, (...) fer conèixer les nostres coses, (...) d'una manera senzilla i clara dins de les possibilitats, i en la llengua romànica autòctona del País Valencià". Tot i respondre a aquest perfil divulgatiu, amb un estil àgil i accessible Bru fa en aquest llibre un repàs rigorós i exhaustiu de la història i l'arqueologia romana nostrades, en el qual és palès el seu gran domini de la bibliografia arqueològica valenciana.

El llibre es divideix en cinc capítols, el primer dels quals reuneix les notícies de les fonts clàssiques i fa un assaig d'historigrafia valenciana sobre l'època romana. En el segon es fa una repàs de caràcter històric, des de la conquesta fins a l'aparició del cristianisme i la desaparició de l'Imperi. En el tercer, de caràcter més general, es fa una introducció a l'època romana en diversos aspectes: l'organització administrativa, les ciutats, la vida religiosa, les llengües, l'exèrcit, les classes socials, l'economia, etc. El quart està dedicat estrictament a l'arqueologia, amb una relació de les troballes més importants en cada camp: les ciutats, l'arquitectura, les necròpolis, les vies de comunicació, l'escultura, la pintura i el mosaic, les ceràmiques, etc. El cinquè està reservat a la numismàtica i l'epigrafia. Finalment, un útil apèndix reuneix per ordre alfabètic les poblacions valencianes amb les troballes romanes més importants.

Vull acabar aquestes notes sobre l'obra arqueològica de Santiago Bru i Vidal, una xicoteta parcel·la en la seua àmplia i rica producció científica i literària, amb un sentit record per la persona honesta, culta, laboriosa i creativa que hi havia darrere de l'autor del qual només ens queden ara els seues estudis i poemes.

Bibliografia

- ARANEGUI GASCÓ, C. (1992): "Evolución del área cívica saguntina", *Journal of Roman Archeology*, 5, Ann Arbor, pp. 56-68.
- ARANEGUI GASCÓ, C. (1994): "Datos para el conocimiento de Sagunto en el siglo II", *Ciudad y comunidad cívica en Hispania (Siglos II y III d.C.)*, Madrid, pp. 139-146.
- ARANEGUI GASCÓ, C. (Coord.) (s/a): *Guía de los monumentos romanos y del castillo de Sagunto*.
- ARASA I GIL, F. (1991): "Breu semblança arqueològica de J. B. Porcar", *Porcar 1889-1974*, Castellón, pp. 53-66.
- ARASA I GIL, F. (1996): "Les vies romanes en l'obra d'Antoni Chabret", *Braçal*, 14, Sagunt, pp. 37-54.
- ARASA, F. i ROSSELLÓ, V. M. (1995): *Les vies romanes del territori valencià*, València.
- BAENA DEL ALCÁZAR, L. (1990): "Hermes báquico", *Espai públic i espai privat. Les escultures romanes del Museu de Sagunt*, pp. 87-88.
- BALIL, A. (1981): "Esculturas romanas de la Península Ibérica IV", *Studia Archaeologica*, 68, Valladolid.
- BALLESTEROS GAIBROIS, M. (1975): "El Laboratorio de Arqueología de 1940 a 1950", *Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia*, 11, Valencia, pp. 27-39.

- BRU I VIDAL, S. (1958): "Notas de arqueología saguntina", *Archivo de Prehistoria Levantina*, VII, Valencia, pp. 147-171.
- BRU I VIDAL, S. (1959): "Apuntes para una historiografía del Teatro Romano de Sagunto", *Arse. Boletín del Centro Arqueológico de Sagunto*, IV, Sagunto, pp. 20-23.
- BRU I VIDAL, S. (1961): "El Abate Breuil y la Prehistoria valenciana", *Archivo de Prehistoria Levantina*, IX, Valencia, pp. 7-28.
- BRU I VIDAL, S. (1962a): "Breve noticia del Circo Romano de Sagunto", *VII Congreso Nacional de Arqueología*, Barcelona, pp. 375-380.
- BRU I VIDAL, S. (1962b): "Consideraciones en torno al topónimo Arse", *Arse*, VI, Sagunto, pp. 11-13.
- BRU I VIDAL, S. (1963a): "Datos para el estudio del circo romano de Sagunto", *Archivo de Prehistoria Levantina*, X, Valencia, pp. 207-226.
- BRU I VIDAL, S. (1963b): *Les terres valencianes durant l'època romana*, València.
- BRU I VIDAL, S. (1966): "Exploraciones arqueológicas en el "fossaret" de la catedral de Valencia", *Archivo de Prehistoria Levantina*, XI, Valencia, pp. 215-230.
- BRU I VIDAL, S. (1967): "El Hermes báquico de Sagunto", *Arse*, X, Sagunto, pp. 10-12.
- BRU I VIDAL, S. (1970): *Biografías saguntinas. Enrique Palos y Navarro*, Valencia.
- BRU I VIDAL, S. (1984): "Toponomàstica maior: Saguntum", *XIV Asamblea de Cronistas Oficiales del Reino de Valencia*, Valencia, pp. 83-105.
- BRU I VIDAL, S. (1986): "Toponomàstica maior: Morvedre", *XV Asamblea de Cronistas Oficiales del Reino de Valencia*, Valencia, pp. 257-294.
- BRU I VIDAL, S. (1988): *Obra completa I. Analecta Històrica Saguntina*, Sagunto.
- BRU I VIDAL, S. (1990): "Notas inéditas sobre arqueología saguntina conservadas en la Real Academia de la Historia", *XIV Congreso Nacional de Cronistas Oficiales de España*, Betanzos, Separata.
- CASTELL, V.; FLETCHER, D. i BRU, S. (1965): "Informe sobre la primera etapa de prospecciones realizadas en el "Fossaret" de la Santa Iglesia Catedral de Valencia", *Noticiario Arqueológico Hispánico*, VII, Madrid, pp. 236-241.
- CHABRET FRAGA, A. (1888): *Sagunto. Su historia y sus monumentos*, Barcelona.
- CHABRET FRAGA, A. (1978): *Vías romanas de la provincia de Castellón de la Plana*, Castellón [1907].
- FLETCHER, D. i PLA, E. (1977): *Cincuenta años de Actividades del Servicio de Investigación Prehistórica (1927-1977)*, Serie de Trabajos Varios. Servicio de Investigación Prehistórica, 57, Valencia.
- FLETCHER, D.; PLA, E. i BRU, S. (1965): *Repertorio de Bibliografía Arqueológica Valenciana*, Serie de Trabajos Varios. Servicio de Investigación Prehistórica, 31, Valencia.
- HERNÁNDEZ HERVÁS, E. (1988): *El teatro romano de Sagunto*, Valencia.
- HERNÁNDEZ, E.; LÓPEZ, M. i PASCUAL, I. (1995): "La implantación del Circo en el área suburbana de Saguntum", *Saguntum. PLAV*, 29, València, pp. 221-230.
- La Labor del Servicio de Investigación Prehistórica y su Museo en el pasado año 1957, 1962*, Valencia.
- La Labor del Servicio de Investigación Prehistórica y su Museo en el pasado año 1958, 1963*, Valencia.
- La Labor del Servicio de Investigación Prehistórica y su Museo en el pasado año 1959, 1964*, Valencia.

- La Labor del Servicio de Investigación Prehistórica y su Museo en el pasado año 1960, 1965a, Valencia.*
- La Labor del Servicio de Investigación Prehistórica y su Museo en el pasado año 1961, 1965b, Valencia.*
- La Labor del Servicio de Investigación Prehistórica y su Museo en el pasado año 1962, 1966a, Valencia.*
- La Labor del Servicio de Investigación Prehistórica y su Museo en el pasado año 1963, 1966b, Valencia.*
- La Labor del Servicio de Investigación Prehistórica y su Museo en el pasado año 1964, 1966c, Valencia.*
- La Labor del Servicio de Investigación Prehistórica y su Museo en el pasado año 1965, 1967, Valencia.*
- La Labor del Servicio de Investigación Prehistórica y su Museo en el pasado año 1966, 1968, Valencia.*
- MARTÍ MESTRE, J. (1999): "L'obra toponomàstica de Santiago Bru i Vidal", *Abalorio. Revista de creació*, 26/27, Sagunt, pp. 161-186.
- MARTÍ OLIVER, B. (1992): *Museo de Prehistoria de la Diputación de Valencia*, I, Valencia.
- MARTÍ OLIVER, B. i VILLAYERDE BONILLA, V. (1997): "El Laboratori d'Arqueologia de la Universitat de València a la dècada de 1940", *Saitabi*, 47, València, pp. 153-171.
- MONZÓ NOGUÉS, A. (1946): "Notas arqueológico-prehistóricas del agro saguntino", *Anales del Centro de Cultura Valenciana*, XIV, Valencia, pp. 29-50, 58-81 i 139-156.
- PASCUAL BUYÉ, I. (1998): "Últimas investigaciones sobre el circo romano de Sagunto", *Actes 2n. Congrés d'Estudis sobre el Camp de Morvedre, Braçal*, 17-18, Sagunt, pp. 197-211.
- PLA, E. (1965): "El abate Breuil y Valencia", *Miscelánea en Homenaje al Abate H. Breuil*, II, Barcelona, pp. 273-280.
- RIBERA LACOMBA, A. (1983): *La arqueología romana en la ciudad de Valencia. Informe preliminar*, Valencia.
- RIBERA LACOMBA, A. i altres (1984): *València romana. Els orígens de la ciutat*, València.
- RIBERA LACOMBA, A. coord. (1998): *50 años de viaje arqueológico en Valencia*, Valencia.
- RIBERA LACOMBA, A. (1998): *La fundació de València*, València.
- RIPOLL, E. (1994): *El Abate Breuil 1877-1961*, UNED, Madrid.
- TARRADELL, M. (1962): "Valencia, ciudad romana: estado actual de los problemas", *Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia*, 1, Valencia, pp. 5-34.

Amb la col·laboració de:

GENERALITAT VALENCIANA
CONSELLERIA DE CULTURA, EDUCACIÓ I CIÈNCIA

BANCAIXA

Sagunt

*Fundació Municipal de Cultura
Excm. Ajuntament de Sagunt*